

I. ROZPRAWY I ANALIZY

DOI: 10.17951/et.2016.28.187

Aleksandra S t a r z y ń s k a
(Olomouc, Palacký University)

СИБИРЬ (SYBERIA) W ŚWIETLE DANYCH SYSTEMOWYCH JĘZYKA ROSYJSKIEGO¹

СИБИРЬ należy do tej grupy pojęć, które zajmują szczególne miejsce w leksyce języka rosyjskiego, zatem i w rosyjskim myśleniu o świecie. W artykule zrekonstruowano wyobrażenie СИБИРИ na podstawie danych systemowych języka rosyjskiego (za źródło których posłużyły opracowania leksykograficzne), przy wykorzystaniu metody definicji kognitywnej, zgodnie z postulatami Jerzego Bartmińskiego. Zaprezentowano kwestię etymologii nazwy *Сибирь*, definicje, synonimy, *opposita*, derywaty: semantyczne i słowotwórcze. Analizę dopełnia przegląd utartych zestawień, wyrażań i zwrotów frazeologicznych. Na podstawie danych systemowych zbudowano definicję kognitywną pojęcia, którą współtworzy 30 cech definicyjnych, uporządkowanych w następujące fasety: kategoria, część czego, opozycja, lokalizacja, cechy niezwiązane z wyglądem, rozmiar, cechy związane z wyglądem, lokalizator, warunki bytowe, funkcja, odczucia i uczucia ludzi wobec Syberii, mieszkańcy.

W różnych kontekstach językowego użycia wyrazu *Сибирь* (i jego derywatów) najbardziej wyraźnie ujawnia się negatywne wartościowanie Syberii, które w sposób bezpośredni wyrażają jej charakterystyki związane z miejscem odbywania kary, także ze specyficznymi warunkami klimatycznymi oraz trudnymi warunkami bytowymi, jakie w niej panują.

SŁOWA KLUCZOWE: definicja kognitywna, Syberia, dane systemowe, język rosyjski

¹ Treść artykułu jest skróconą wersją fragmentu pracy doktorskiej, przygotowanego podczas pobytu stypendialnego (w ramach studiów doktoranckich na Uniwersytecie Palackiego w Ołomuńcu na podstawie porozumienia między MNiSW RP a Ministerstwem Szkolnictwa, Młodzieży i Kultury Fizycznej Republiki Czeskiej) realizowanego w Instytucie Filologii Polskiej UMCS w Lublinie.

Niniejszy artykuł jest częścią szerszych badań, mających na celu rekonstrukcję i porównanie obrazu SYBERII w języku polskim i СИБИРИ w języku rosyjskim na podstawie danych językowych – systemowych i tekstowych. W prezentowanym tekście przedmiotem podjętych rozważań jest rozumienie pojęcia СИБИРЬ w języku rosyjskim, na podstawie danych systemu językowego. Tematyka Syberii na gruncie rosyjskim, z lingwistycznego punktu widzenia, była podejmowana w artykułach Jeleny Bieriezowicz i Julii Kriwoszczapowej (2011) oraz Julii Kriwoszczapowej i Anny Makarowej (2010). W charakterze bazy materiałowej prace te opierają się w przeważającej mierze na danych pochodzących ze słowników dialektologicznych oraz kartotek dialektologicznych z badań terenowych. Ponadto Jelena Bieriezowicz i Julia Kriwoszczapowa opisu semantyki Syberii dokonują na tle innych języków, przyjmując perspektywę porównawczą. Rekonstrukcji potocznego wyobrażenia Syberii w niniejszym tekście dokonuję, przyjmując metodę definiowania pojęć, zwaną *definicją kognitywną*, która „za cel główny przyjmuje zdanie sprawy ze sposobu pojmowania przedmiotu przez mówiących danym językiem, tj. z zasobu utrwalonej społecznie i dającej się poznać poprzez język i użycie języka wiedzy o świecie, kategoryzacji jego zjawisk, ich charakterystyki i wartościowania” (Bartmiński 1988: 169–170), zgodnie z założeniami prezentowanymi przez Jerzego Bartmińskiego (1988). Zastosowanie definicji kognitywnej umożliwia ujęcie „«przedmiotu mentalnego» w całym bogactwie jego charakterystyki utrwalonej w językowym obrazie świata” (Bartmiński 1988: 170). Zmierając do rekonstrukcji bazowego wyobrażenia Syberii, opieram się na danych zawartych w słownikach języka rosyjskiego, dokumentujących stan systemu językowego. Materiał badawczy został zgromadzony na podstawie różnorodnych słowników: ogólnych, etymologicznych, frazeologicznych, socjolektalnych, konotacyjnych, toponimicznych, także dwóch dużych słowników gwarowych. Częściowo wybór słowników i przykładów pokrywa się z wykorzystanymi w pracach rosyjskich lingwistek, jednakże w odróżnieniu od nich wydobywane w toku analizy materiału charakterystyki, składające się na obraz СИБИРИ, uporządkowano w bloki, których nazwy stanowią typy danych systemowych (etymologia, definicje, synonimy, *opposita*, derywaty semantyczne i słowotwórcze, utarte zestawienia, wyrażenia i zwroty frazeologiczne). Charakterystycznym elementem niniejszej pracy jest szczegółowo opisane zagadnienie etymologii słowa *Сибирь*. Zwieńczeniem przeprowadzonej analizy danych językowych jest syntetyczna (skondensowana) definicja kognitywna pojęcia w układzie fasetowym. Fasety będące „wiązkami sądów składających się na eksplikację, a zdających sprawę z cech przedmiotu hasłowego” (Bartmiński, Niebrzegowska 1998: 215), odkrywam na drodze analizy materiału, który determinuje ich dobór i układ.

Etymologia nazwy *Сибирь*. Rosyjskie zabytki piśmiennicze dokumentują nazwę odnoszącą się do tego regionu od roku 1483. Na temat pochodzenia nazwy w języku rosyjskim oraz jej pierwotnego znaczenia wśród badaczy nie wypracowano dotąd jednego stanowiska. Większość etymologów jest zgodna, że *Сибирь* jako nazwa regionu pochodzi od nazwy miasta (położonego w miejscu ujścia Tobołu do Irtysza), będącego stolicą chanatu tatarskiego, utworzonego ok. 1200 roku w Przyirtyszu, które zostało zdobyte ok. 1581 roku przez rosyjskiego atamana kozackiego – Jermaka i przyłączone do Państwa Moskiewskiego (zob. Vasmer 3: 616; PreĖS²: 283; AnĖS: 493). Ustalenie pochodzenia nazwy miasta natomiast pozostaje w sferze hipotez.

Według jednej z nich, *Сибирь* może wywodzić się z języków uralskich i pochodzić od etnonimu – nazwy dawnej ugrofińskiej grupy etnicznej w brzmieniach: *сипыр*, *себер*, *сыбыр* lub *савур*, która według legend tatarów syberyjskich zamieszkiwała ich terytoria (ziemie wzdłuż środkowego biegu Irtysza na południu Syberii Zachodniej) na długo przed przybyciem tatarsko-mongolskiej Ordy³ (zob. AnĖS: 494; Statejnov 2008: 369–370).

Nazwa *Сибирь* może być także dziedzictwem języków ałtajskich i pochodzić od huńskiego⁴ etnonimu *Σάβειροι*, również *Σάβειρες* (Vasmer 3: 616). W *Słowiańskich starożytnościach* Pavła Šafárika czytamy: „W dziejach Hunów najdujemy często wspomnienie o Sabirach (Sabri), czyli Seberach [...]. Sabirowie (*Σάβειροι*) byli niewątpliwie ludem z rodu uralskiego, pobratymczym z Hunami. Podobna jest do wiary, iż ojczyzna ich zauralska zwała się pierwotnie Sybir, imię to w kolei czasu przenieśli Rossyianie na krainy za nią leżące, i w tej mierze jak go dziś używamy, rozszerzyło się” (Šafárik 1844: 448). Huński etnonim z kolei może wywodzić się od irańskiego (staroperskiego) *asabāra*- < **ašua-bāra*- ‘jeźdźcy’ (zob. Vasmer 4: 855–856; AnĖS: 494; RO: 204). Etymologię tę popularyzuje Max Vasmer i odnosi ją bezpośrednio do regionu. Wyjaśnia przy tym, że aby zrozumieć sens nadania tej nazwy, należy pamiętać, że dopiero później rozpowszechniła się na całą ogromną Syberię, a początkowo tak mógł nazywać się jedynie jej południowo-zachodni obszar, który zamieszkiwały plemiona koczownicze i na który oddziaływały wpływy irańskie (zob. Vasmer 4: 855–856).

² Rozwiązania skrótów podają na końcu artykułu.

³ Podobną interpretację przekazuje w słowniku toponimów Jewgienij Pospiełow: „[...] początkowo słowo *сибирь* (*сипыр*) było nazwą etniczną, odnoszącą się do pewnej grupy ugrofińskich narodów (prawdopodobnie Chantów lub Mansów) żyjących na południu Syberii Zachodniej. Pod naciskiem Tatarów naród ten został częściowo wyparty na północ, a częściowo na miejscu zasymilowany przez Tatarów, którzy przejęli nazwę etniczną od swoich poprzedników” (PosTS 2002: 383 – tłum. własne).

⁴ Był to język ałtajski, pomiędzy turkijskim a mongolskim.

Inna koncepcja zakłada, że nazwa *Сибурь* ma swój źródłosłów w wyrazach z języków tureckich. Wskazuje się na bliskość językową z tobolsko-tatarskimi *Sébér*, *Sévér*, będącymi nazwami dawnych mieszkańców północno-zachodniej Syberii, jak również z tobolsko-tatarskim *Sébérqa'la*, które odnosi się do terytorium zajmowanego przez grupę etniczną i znaczy tyle co ‘twierdza Seberów’ (Vasmer 3: 616). Łączy się ją z tureckim *sapmak*, znaczącym ‘zabłądzić, błądzić’ (ibidem), także z tatarskim *сенбурь* ‘jesteś pierwszy (główny)’ (RO: 204), które, jak wyjaśnia historyk Wasilij Tatiszczew, mogło być podstawą nazwy *Сибурь*, gdyż początkowo odnosiła się ona do głównego miasteczka nad Irtyszem (zob. Bojaršinova 1960: 133). Do pochodzenia słowa z języków tureckich nawiązuje również hipoteza, według której *Сибурь* oznacza ‘przenoszę miejsce zamieszkania’ i dlatego zaczęto nim nazywać ‘koczowiska, obozy narodów koczowniczych’ (Ščukin 1856: 265).

Według jeszcze innej hipotezy etymologicznej leksem *Сибурь* jest traktowany jako złożony znak językowy, powstały z dwóch słów: *Суб-* chantyjskie⁵ *сыв* ‘potok’, ‘rzeka’, ‘ramię boczne rzeki’ + *ур* turecki *jir* (*йур*, *ур*) ‘ziemia’ (zob. RO: 204; AnĖS: 493).

Szereg propozycji etymologii zakłada, że nazwa *Сибурь* pochodzi od słów z języków mongolskich, które nawiązują do przyrody regionu. Wywodzi się ją od mongolskiego *sibir*, kałmuckiego *šiwɪr*, które nie mają jednego, konkretnego odpowiednika w językach słowiańskich, a które wyrażają sens ‘zarosła, podmokły teren’ (Vasmer 3: 616), ‘masyw leśny’, ‘wilgotna gleba, porośnięta drzewami i krzewami, dziewiczy las’ (AnĖS: 494), ‘bagno’ lub ‘podmokła równina porośnięta brzezina’ (KTS: 380–381). Według innych hipotez, nazwa może pochodzić od mongolskiego *шувэр* (*siber*), oznaczającego zabagnioną gęstwinę (RO: 204; AnĖS: 494), czy mongolskiego *сэбэр* ‘piękny, wspaniały’ (RO: 204; Statejnov 2008: 370). Anatolij Statejnov wyjaśnia motywację nadania tej ostatniej nazwy określonego terytorium następująco: „Монголы, когда захватывали Сибирь, не могли нарадоваться этим бескрайним просторам. Вот и дали им имя – *сэбэр*” (Statejnov 2008: 370).

Opracowania onomastyczne podają jeszcze inne interpretacje etymologiczne, które, jak zaznaczają sami ich autorzy, nie znajdują należytego oparcia w faktach. Dla celów poznawczych warto je jednak przytoczyć, tym bardziej, że dla rekonstrukcji językowego obrazu świata istotne jest nie tylko rzeczywiste pochodzenie słowa, ale również związane z nim subiektywne konotacje. Za naiwne etymologie uważa się te, które łączą nazwę *Сибурь* z rosyjskim rzeczownikiem *север* ‘północ’ (zob. KTS: 380; RO: 204; Bojaršinova 1960: 134–137), ze słowiańskim plemieniem *сиверяне* czy z nazwami

⁵ Grupa ugryjskich języków ugrofińskich.

zwierząt: mongolskim *cyбp* ‘cyjon’ [drapieżny ssak z rodziny psowatych, wyglądem przypominający zarówno lisa, jak i psa – uzupełnienie A.S.] lub legendarnym psem *Сибэр*, wynurzającym się z wód jeziora Bajkał (zob. KTS: 380).

Przytoczone hipotezy etymologiczne pozwalają zrekonstruować kilka cech obrazu *Сибури*⁶. Sugerują, że nazwa określa topografię terenu, pokazuje, że dominujący element krajobrazu obszaru, do którego się odnosi, stanowią bagna, lasy (w tym brzożowe) oraz rzeki. Kolejnymi cechami komunikowanymi przez etymologię interesującej nas nazwy są: północne położenie, piękno (odnoszące się do ogromnego obszaru), związek z zamieszkującymi go koczowniczymi narodami i występowanie na nim zwierząt (psa).

Nazwa *Сибурь* w definicjach leksykograficznych XIX–XXI w. Słowniki definicyjne ogólnego języka rosyjskiego na przestrzeni blisko stu pięćdziesięciu lat konsekwentnie rezygnują z umieszczania w swoich siatkach hasłowych geograficznej nazwy własnej *Сибурь*⁷. Teoretyczne uzasadnienie takiej praktyki znajdują w znanym sformułowaniu, mówiącym o tym, że nazwy własne w odróżnieniu od pozostałej leksyki nie znaczą, lecz jedynie oznaczają (zob. Galkina–Fedoruk 1956: 25; Chlebda 2008: 271)⁸. Dlatego też odwołam się do dostępnych definicji pochodzących ze słowników specjalnych, w których hasło *Сибурь* jest opisane jako: ‘сѣверная часть Россіи въ Азіи отъ Урала до Великаго океана’ (ПреѢС: 282), ‘часть азиатской территории СССР’ (KTS: 379), ‘территория от Урала до горных хребтов Тихоокеанского водораздела’ (SPGN: 419), ‘название части азиатской территории России’ (Otin: 309).

Przytoczone definicje słownikowe (o wyraźnym charakterze encyklopedycznym) zawierają następujące komponenty semantyczne: uznanie *Сибури* za •terytorium, •część większej całości (część Rosji/wcześniej ZSRR), która •pozostaje w zależności od czegoś (w aspekcie politycznym – zwią-

⁶ Należy jednak mieć na uwadze, że ze względu na to, iż etymologie te mają różny stopień prawdopodobieństwa i pozostają w sferze hipotez, ich wartość w przedstawieniu językowego obrazu Syberii jest stosunkowo słaba.

⁷ Jest tak w następujących słownikach: Dal; TSRJ Uš; SSRLJ; OžSRJ; SRJ EvRaz; OžŠvTSRJ; BTSRJ Ku; EfNSRJ; TSRJ Šv. Wyraz *Сибурь* oraz wyrazy od niego pochodne pomijane są zupełnie w takich opracowaniach leksykograficznych, jak poświęcony dawnej ruszczyźnie SDrevSJ czy poświęcone współczesnemu językowi rosyjskiemu: KSRJ; TSRJ Dm; SNTSRJ.

⁸ Stanowisko to traci jednak na aktualności, postuluje się bowiem włączanie do słowników języka ogólnego nazw własnych, zwłaszcza tych, które przestały mieć znaczenie czysto toponimiczne czy antroponimiczne. Jak twierdzi Wojciech Chlebda: „szereg oni-mów pełni w dyskursie nie tylko funkcję wskazująco-identyfikacyjną, ale też opisową i oceniająco-charakteryzującą, stanowiąc werbalizatory pojęć istotnych” (Chlebda 2008: 271; por. Galkina–Fedoruk 1956: 25).

zek/rełacja z Rosją, w aspekcie geograficznym – z Azją). Wskazują, że *Сибирь* jest miejscem w sensie topograficznym, określają jej położenie w przestrzeni geograficznej: ●leży w Azji, ●na północy, w granicach ●od gór Ural do pasm górskich wybrzeża Oceanu Spokojnego.

Synonimy. W ruszczyźnie gwarowej, w dorewolucyjnej carskiej Rosji, stylistycznym synonimem dla słowa *Сибирь* był leksem o pejoratywnym zabarwieniu – *Сибирда*, notowany w słownikach pod red. Fiodora Sorokoletowa oraz pod red. Aleksandra Fiedorowa (z kwalifikatorem *погардливый*) (SRNG 37: 264; SRGS: 296). W artykułach hasłowych znajdują się następujące przykłady użycia tego słowa: „Пусть медведь в Сибирде живёт, кому жись надоела. Я Сибирдой по горло сыт” (SRGS: 296), „Сибирда, Сибирда ты широкая, Сибирда, Сибирда ты проклятая, По тебе, Сибирда, люд шагаётся, На тебе, Сибирда, люди маются” (песня) (SRNG 37: 264). Poświadczają one, iż nazwa ta jest pogardliwa i konotuje takie negatywne cechy, jak: ●bycie miejscem ciężkiego życia, ●trudnym do zniesienia, ●na Syberii ludzie cierpią. Cechy te utrwala także wtórne znaczenie leksemu *Сибирь* ‘невыносимо тяжелая жизнь; мучения’ (Otin: 310–311). Przywołane cytaty implikują rozmiar Syberii i pozwalają na wyłonienie nowej cechy: ●jest ogromną przestrzenią.

Opposita. Syberia ●jest odróżniana od europejskiej części Rosji, a nawet jej przeciwstawiana. Wyrażają to opozycje: *Русь (Россия) – Сибирь* oraz *русский – сибирский*, które są ujawniane przez definicje słownikowe. Słowo *Русь* na Syberii funkcjonuje w znaczeniu: ‘Европейская Россия (в отличие от Сибири)’ (AnĖS: 467). Przymiotnik *русский* (=русский) (SRJ XI–XVII: 259) znaczy ‘относящийся к Европейской России (в отличие от Сибири)’ (AnĖS: 467). Zestawienie *русский город* ‘противопоставленный сибирскому городу’ (ibidem), *русский товар*, *русская рухлядь* ‘привозной товар из России’ (ibidem), z kolei sam derywat *сибирский* (i jego wariant fonetyczny *сиберский*) mają znaczenie ‘доставленный из Сибири (о товаре)’ (SRJ XI–XVII: 121).

Derywaty semantyczne. Wtórne znaczenia leksemu *Сибирь* potwierdzają przypuszczenie, iż nie nazywa on jedynie realnego miejsca w przestrzeni fizycznej, ale jest także nośnikiem pewnych znaczeń i konotacji – środkiem i dokumentem „narodowego interpretowania świata” (Chlebda 1997: 85). Znaczenie rejestrowane w SUSRJ Rozy Rogoźnikowej i Tatjany Karskiej: ‘употреблялось как обозначение каторги, каторжных работ’ (SUSRJ: 624) odwołuje się do historyczno-politycznego aspektu Syberii, uwydatnia taką jej cechę, jak ●bycie miejscem odbywania różnego rodzaju kary, m.in. w formie ●katorgi (zesłania i ciężkiej przymusowej pracy fizycznej). Negatywne znaczenia słowa w ruszczyźnie gwarowej: ‘плохо, нехо-

рошо; горе, беда' (SRNG 37: 267) ujawniają, iż Syberia jest kojarzona ●z czymś złym, ●z nieszczęściem. Inne wtórne znaczenie leksemu: 'покосный участок на болоте, топком месте' (SRNG 37: 266), charakteryzuje Syberię w aspekcie fizycznym, ujawnia cechę ●posiadania wyjątkowego krajobrazu, który współtworzą m.in. bagniste tereny. Kolejne znaczenie pochodne: 'свадебное угощение вином, водкой, которое жених выставлял на своем дворе' (SRNG 37: 266; SRGS: 296), eksponuje obraz mieszkańców Syberii, których charakteryzuje wartościowana pozytywnie ●gościnność.

Wtórne nazwy toponimiczne, będące derywatami semantycznymi słowa *Сибирь*, ujawniają konkretne cechy konotowane przez Syberię. Ze względu na ●trudno dostępny teren to także 1. 'Название местности за пределами Чулымского района Новосибирской области', por. „В Сибирь ездили по хлеб. Это где Ордынка, кочки мы зовем Сибирью” (SRNG 37: 266). Nazwa odnosi się też do części mierzei wchodzącej daleko w głąb morza: 2. 'Далеко уходящая в море часть косы в устьи реки Хаджи-Дере, между Днестром и Дунаем' (Otin: 312) i ujawnia cechę Syberii, zgodnie z którą jest ona ●miejszem oddalonym, odległym. Oddalone miejsca często stawały się ●miejszem kary – zsyłki. Właśnie ta cecha Syberii zadecydowała, że nazwa *Сибирь* została przeniesiona na inne miejsca, które pełniły podobną funkcję, pr.: 3. 'Название небольшой деревни *Сибирь* в бывш. Бельском уезде, куда [...] «часто ссылали крепостных крестьян, взбунтовавшихся против помещиков»' (ibidem: 311–312).

Derywaty słowotwórcze. Wieloznaczny derywat *сибирка* w znaczeniu 'różniamka, w której zwykle mieszkali syberyjscy pracownicy kopalni' (SRNG 37: 265), na tle przywołanego w słownikach gwarowych materiału ilustrującego: „В сибирке родился, в сибирке вырос. Да разве в сибирке мог ребёнок здоровым расти. В сибирке всегда духота была, темень. Так в сибирке и мытарились” (SRGS: 296; SRNG 37: 265) oraz formy eksponujące prostotę wytwarzanych przez Sybiraków przedmiotów użytkowych: *сибирка* 'sanie nie okute żelazem' (SRNG 37: 265; SRGS: 296) i *сибирячка* 'duża drewniana socha z żelaznym lemieszem' (SRNG 37: 267), ujawniają, że ●Syberia jest na niskim poziomie cywilizacyjnym i cechują ją trudne warunki życiowe.

Część derywatów słowotwórczych utrwała wspomnianą już negatywnie wartościowaną cechę Syberii, jak bycie miejscem, gdzie odbywano różnego rodzaju kary. Dodatkowo konkretyzują one formy odbywania tej kary, uzupełniając ich spis o ●więzienie i osiedlenie: w języku literackim *сибирка* 'areszt przy policji, więzienie' (Dal 4: 184; TSRJ Uś 4: 170; SSRLJ: 757–758; SRJ EvRaz: 88; BTJRJ Ku: 1182; EfNSRJ), *усибирить* 'zesłać na katorgę' (Otin: 311), w rosyjskich gwarach ludowych: *сибирка* 1. 'syberyjska

katorga' (SRNG 37: 264), 2. 'podarta odzież aresztanta-katorżnika' (SRNG 37: 264; SRGS: 296), *сибирный* 'aresztant, katorżnik' (SRNG 37: 266), *сибиряк* 1. 'aresztant, skazany na zsyłkę na Syberię, na osiedlenie lub na katorgę', 2. 'ten, który był w syberyjskiej zsyłce, były katorżnik' (SRNG 37: 267). Derywaty ujawniają także cechę: •dawniej część mieszkańców Syberii stanowili katorżnicy, zesłańcy, przymusowi osiedleńcy, którzy w większości byli ludnością napływową. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że definicje hasła *сибиряк* w słownikach ogólnych języka rosyjskiego tabuizują drażliwe rozdziały historii i nie uwzględniają znaczeń: 'aresztant; zesłaniec; przymusowy osiedleńcy; katorżnik'. Ujawnia je dopiero SRNG. Jednak cytowana za tym słownikiem powyżej definicja jest ogólnikowa, zbudowana w oparciu o niepełne informacje – pomija na przykład rozróżnienie zesłańców kryminalnych i politycznych.

Leksemy *сибирщина* 'katorga, ciężkie, nieznośne życie' (Dal 4: 184), *сибирный* 'przykry, ciężki, trudny', jak wyjaśnia Dmitrij Uszakow: początkowo taki, jak u zesłanych na Syberię (TSRJ Uš 4: 170), utrwala ją cechę •bycia miejscem ciężkiego życia, trudnego do zniesienia. Kojarzenie Syberii z nieszczęściem odzwierciedla z kolei znaczenie leksemy *сибирный*: 'nieszczęsny, stale doświadczający nieszczęścia' (SRNG 37: 266).

Inne wyrażenia wzbogacają obraz Syberii o kolejne nowe charakterystyki, zgodnie z którymi: •na Syberii są bogactwa mineralne: *сибирит* 'cenny kamień, czerwony turmalin' (Dal 4: 184), •wyróżnia się ona surowym, zimnym klimatem: *сибирка* 'północny wiatr' (SRNG 37: 265), *сибирный* 'bardzo zimny wiatr' (Vasmer 3: 616; SRNG 37: 266). Derywaty z jednej strony nawiązują do wyjątkowo trudnych warunków klimatycznych Syberii, z drugiej poświadczają fakt, że w ogólnej świadomości nosicieli języka europejskiej części Rosji jest ona •położona na północy – w miejscu skąd wieje zimny wiatr. Na „mentalnej mapie świata” Syberia lokalizowana jest więc inaczej niż na realnej fizycznej mapie świata, na której względem europejskiego terytorium Rosji znajduje się ona na wschodzie.

Szereg wyrazów pochodnych poświadczają, że Syberia ma •charakterystyczną przyrodę: •roślinność (którą tworzą specjalne aklimatyzowane gatunki): *сибирка* 1. 'mrozoodporna odmiana jabłoni i jej owoce' (EfNSRJ; SSRLJ: 757–758)⁹, 2. 'mrozoodporna odmiana pszenicy z drobnym ziarnem, od dawna uprawiana na Syberii' (SRGS: 296; por. SRNG 37: 265), 3. 'wcześnie dojrzewająca odmiana truskawek' (ibidem), 4. 'odmiana gryki', 5. 'odmiana ziemniaków pastewnych' (SRNG 37: 265), *сибирские* 'odmiana ogórków' (SRGS: 296), *сибирячка* 'odmiana pszenicy' (SRGS: 296; SRNG

⁹ O właściwościach syberyjskich jabłek z dezaprobatą mówi porównanie *маленькая как сибирское яблочко* 'o мелкой картошке' (BSRNS: 773).

37: 267), *сибирѣк* 1. ‘roślina *Caragana frutescens*’ (Dal 4: 184), 2. ‘rodzaj żółtej akacji stepowej *Caragana frutex Koch*’, 3. ‘odmiana winogron o małych okrągłych owocach’ (SRNG 37: 264) oraz ●zwierzęta (gospodarskie, charakteryzujące się szczególną wytrzymałością, przystosowane do trudnych warunków klimatycznych: *сибирка* ‘gatunek wytrzymałych karłowatych koni z długą sierścią’ (SRNG 37: 265; SRGS: 296), *сибиряк* ‘koń rasy syberyjskiej’ (SRNG 37: 267), *сибирячка* ‘gatunek owiec, które mają długą, grubą sierść’ (SRNG 37: 267; SRGS: 297), a także ●zwierzęta futerkowe, których futra są przedmiotem handlu: *сибирка* ‘rodzaj futer wiewiórczych, wiewiórka syberyjska’ (SRJ XI-XVII: 121), *сибирковский* ‘popielicowe, o futrze’ (SRNG 37: 265), por. „Купил полтора мѣха бѣлыхъ хребтовыхъ сибирскихъ черныхъ чистыхъ бѣлок“ (SRJ XI-XVII: 121). Definicja leksemu *сибирѣк* (zn. 2) oraz prezentujący go materiał pozadefinicyjny: „Сибирек растет в степи, он такой, как червонцы, высокий не бывает [...]” (SRNG 37: 264) ujawniają charakterystyczny ●stepowy krajobraz Syberii.

Czasownik funkcjonujący na gruncie gwarowym: *сибирячить* ‘wykonywać pracę najemną w Syberii’ (SRNG 37: 267) odnosi się do aspektu bytowego Syberii i świadczy o tym, że w znaczeniu słowa *Сибирь* obecna jest cecha ●jest miejscem pracy zarobkowej. Utrwalają ją też znaczenia leksemu *сибиряк* ‘przezwisko mężczyzny, który przez długi czas pracował na Syberii’ (BSRProz: 495) oraz ‘ten, kto do Syberii chodzi do pracy w przemyśle/na polowanie/połów’ (SRNG 37: 267).

W znaczeniu leksemu *сибиряк* ‘pieszo wędrujący do Syberii’ (SRNG 37: 267) (możliwe, że również w znaczeniu słowa *сибирный* ‘ten, kto z Syberii przyszedł pieszo’ (SRNG 37: 265) zakodowany jest wizerunek Syberii jako ●celu podróży dla ludzi z europejskiej części Rosji¹⁰.

W toku analizy derywatów słowotwórczych utworzonych od nazwy *Syberia* wyłania się charakterystyka ●mieszkańców Syberii – *сибиряков*. Powszechnie wiadomo, że Syberia jest regionem zróżnicowanym pod względem etnicznym. Jawi się jako etniczno-kulturowa mozaika, co potwierdza przytoczony w słownikach kontekst: „Раньше тут одно сибирячье жило, а теперь-то всяки-разны” (SRNG 37: 267; SRGS: 297). Zmiany, jakie zachodziły w społeczeństwie syberyjskim na przestrzeni wieków, doprowadziły do ●podziału mieszkańców Syberii na ludność miejscową (rdzenną) i napływową. Przy czym kryteria, według których nazywano kogoś miejscowym lub

¹⁰ Cechę tę utrwała również opis dziecięcej gry (zarejestrowanej w Swierdłowskiej obłasti) pod nazwą *сибирский поезд*, który przytacza Jelena Bieriezowicz. Według tego opisu, celem graczy jest (na zasadzie zaczepiania patyczków o boczne gałęzie wbitego w ziemię konaru) dostanie się do wierzchołka – do Syberii, będącej ostatnią stacją w podróży (zob. Berezović 2007: 195–196, por. Berezović, Krivoščapova 2011: 116).

przybyszem, wraz z kolejnymi falami imigracji ulegały zmianie. Ma to wyraźne odzwierciedlenie w języku. W ludowych wypowiedziach, które służą jako materiał ilustrujący znaczenie leksemów określających rdzennych Sybiraków, ujawnia się opozycja przybysz–miejscowy i odpowiadająca mu opozycja rosyjski–syberyjski: „А местные были сибиричники” (SRGS: 296), „А из Россей наехали; все сибириты уехали, щас их нет” (SRGS: 296), „В Мышлянке больше расейски живут, а сибирей мало” (SRNG 37: 264). O zatarciu się tych opozycji świadczy natomiast wypowiedź: „Сама я сибирка, челдонка¹¹, дык чай пью и пью” (SRGS: 296) oraz cytaty z literatury: „Дети поселщиков, сибиряки, вовсе не знают помещичьей власти” (Герцен, SSRLJ: 758).

Określenia rdzennych mieszkańców Syberii (‘коренных сибиряков; старожилов; уроженцев Сибири’) to w ogólnej ruszczyźnie: *сибиряк* ‘człowiek, który mieszka na Syberii i/lub pochodzi z Syberii’ (por. Dal 4: 184; OžSRJ: 706; OžŠvTSRJ: 715, EfNSRJ; TSRJ Šv: 878; SSRLJ: 758), *сибирячок* (potocznie i zdrobniale), *сибирец* (przestarzałe) (SSRLJ: 756; EfNSRJ), *сибирячка*, *сибиряки* ‘mieszkający na Syberii, pochodzący z Syberii’ (SRJ EvRaz: 88; B TSRJ Ku: 1182); w gwarach syberyjskich: *сибиричник*, *сибряк*, *сибириты* (SRGS), *сибиряха* (SRNG), *сибирка*, *сибири*, *сибиряки*, *сибирячьё* (SRNG; SRGS). Oddzielnie należałoby wymienić, podkreślające etniczną i religijną przynależność, gwarowe znaczenia słów: *сибиряк* ‘rosyjski rdzenny mieszkaniec Syberii, nie staroobrzędowiec, nie Siemiejskij’ (SRGS: 296), *сибиряки* ‘prawosławni rosyjscy rdzenni mieszkańcy Syberii (w odróżnieniu od Siemiejskich staroobrzędowców)’ (SRNG 37: 267), które wraz ze znaczeniami leksemu *сибирский*: 1. ‘prawosławny, nie staroobrzędowiec’, 2. ‘wyznający prawosławie’ (SRGS: 296) ujawniają istniejący •konfesyjny podział Sybiraków na prawosławnych i staroobrzędowców.

Derywaty niosą charakterystykę Sybiraka także od jego strony fizycznej. W języku gwarowym *сибиряк* mówi się •‘o wytrzymałym, zdrowym i zahartowanym człowieku’ (SRNG 37: 267), przystosowanym do życia w surowych syberyjskich warunkach.

W dokumentacji pojawiają się konteksty, które pozwalają na wyłonienie cechy mieszkańców Syberii, zgodnie z którą •posługują się oni dialektem: „Сюда приехали, сибиряцкий язык переняли” (SRNG 37: 267;

¹¹ Por. „Сама я сибирка, челдонка, дык чай пью и пью” (SRNG 37: 264). *Чалдоны*, *челдоны* – ‘коренные жители, аборигены Сибири; первые русские поселенцы, старожилы Сибири’; *чалдон*, *челдон* ‘коренной сибиряк, русский’; *челдон* – ‘бродяга, беглый, варнак, каторжник’; ‘потомок русских поселенцев Сибири, вступивший в брак с аборигеном (аборигенкой) Сибири’ (AnĖS: 639).

SRGS: 296), „Белковать, козовать, шишковать – это всё сибиряки говорили” (SRGS: 296).

Szereg derywatów rysujących obraz człowieka niesie negatywne nacechowanie. Wyraz *сибиряк* w gwarowej odmianie języka rosyjskiego ma jednoznacznie pejoratywne konotacje, może być użyty jako obelżywe określenie człowieka: ‘aroganckiego’ (SRNG 37: 267), z kolei wyraz *сибирный* – człowieka ‘ohydnego, podłego, wstrętnego, paskudnego’ (SRNG 37: 266). Wieloznaczne wyrażenie *сибирный* w języku literackim nosiło znaczenie ‘bestialski, straszliwy, okrutny’ (Dal 4: 184; SSRLJ: 756; EfNSRJ, por. PreĖS: 283), w gwarach ‘potwór, dręczyciel’ (SRNG 37: 266). Motywacji tych znaczeń, jak zaznacza Aleksander Prieobrażenskij, można upatrywać w skojarzeniach z zachowaniami przestępców zsyłanych na Syberię na osiedlenie i do kopalń w celu odbycia różnego rodzaju kar (zob. PreĖS: 283), możliwe, że również z szeroko rozpowszechnionym okrucieństwem personelu w syberyjskich obozach pracy. Omawiany leksem *сибирный* funkcjonuje ponadto w odniesieniu do człowieka w znaczeniu (według Dala jako obelga) ‘rzyzykancki, łobuzerski’ (Dal 1909: 144; SRNG 37: 266). Wyrazy: *сибиряк*, *сибиряка* i *сибирный* funkcjonują jako obelgi i są używane do określenia łajdaka, drania (zob. SRNG 37: 266–267). Derywaty przypisują więc przestępcy zesłanemu na Syberię takie negatywne cechy, jak: ●arogancja, ●podłość, ●okrucieństwo, ●gotowość do popełnienia czynów ryzykownych, nawet przestępstw.

Utarte zestawienia. Odnotowane w leksykonach zestawienia z przymiotnikiem *сибирский* poświadczają, że *Сибирь* wyróżnia się charakterystyczną przyrodą. Szereg z nich to nazwy botaniczne gatunków drzew i roślin występujących na Syberii, które rodzą małe owoce, rosną dziko i dają słabszy plon od gatunków uprawnych, rosną na terenach bagiennych, także mają właściwości lecznicze: *с-ий кедр* (Dal 4: 184; SSRLJ: 758), *с-ая яблоня* (SSRLJ: 758), *с-ий ленъ* (Dal 4: 184), *боярышник с-ий* (Dal 1: 123), *с-ий гороховникъ* (Dal 4: 184). Liczne połączenia to nazwy zoologiczne gatunków zwierząt: *с-ий олень*, *с-ий волк* (Dal 4: 184), *с-ий хорёк* (TSRJ Uš 1: 1177), *с-ий кот*, *с-ая кошка* (SSRLJ: 758; SRJ EvRaz: 88; B TSRJ Ku: 1182), *с-ий козёл* (SSRLJ: 758); ryb: *с-ий лосось* ‘таймень, байкальская щука’ (Dal 4: 396), *с-ий осётр* (Dal 2: 719), *с-ий сиг* (SSRLJ: 758); ptaków: *с-ий аист* ‘чёрный аист’ (Dal 1: 7), „*с-ий соловей*” (SSRLJ: 758), żyjących w Syberii bądź z niej pochodzących, przystosowanych do trudnych warunków klimatycznych.

Cechę występowania osobliwego klimatu na Syberii, odznaczającego się zimmem, eksponuje połączenie *сибирские морозы* (SSRLJ: 758; B TSRJ Ku: 1182). Przymiotnik *сибирский* z jednej strony ma charakter relacyjny – od-

nosi się do mrozów występujących na Syberii, z drugiej jakościowy – niesie znaczenie ‘bardzo silny, uciążliwy’. Podobnie jest w połączeniu *сибирское лето*, wydobytym z egzemplifikacji słownikowej: „Уже на исходе короткое, но жаркое сибирское лето” (SSRLJ: 758). Podkreśla ono specyfikę klimatu Syberii, gdzie •lato trwa krócej niż w innych częściach Rosji, i niesie znaczenie jakościowe ‘krótkie, ale gorące i intensywne’.

Z kolei funkcjonujące w gwarze ludowej połączenie *сибирное место* ‘место с суровыми, трудными для жизни условиями’ (SRNG 37: 266) eksponuje cechę •trudnych do życia warunków, które przyczyniają się do tego, że życie na Syberii jest wyjątkowo ciężkie, co eksponuje z kolei zestawienie *сибирная жизнь* ‘тяжкая, трудная’ (SSRLJ: 756).

Utarte s frazeologizowane połączenie *Сибирь немшиёная* (DalPos) ‘о той части Сибири, где не жили русские, т.е. отсутствовали постройки, утепленные мхом (иногда бранно)’ (SRNG 21: 90) odnosi się do Syberii w aspekcie bytowym. Zwraca uwagę na nieurządzone mieszkania, stawiane przez syberyjskich aborygenów, i świadczy o wyobrażeniu niskiego poziomu cywilizacji na Syberii, wręcz •zacofaniu¹².

Inne związki wyrazowe: *сибирские реки* (TSRJ Uš 4: 170) oraz *сибирский камень* oznaczający *Уральский хребет* (SRNG 37: 266, Dal 4: 184) odnoszą się do wyjątkowego krajobrazu *Сибири* i wzbogacają jej obraz o nowe elementy: •rzeki i •góry. Góry Ural tworzą umowną granicę między dwoma kontynentami – Europą i Azją, są zarazem naturalną granicą w ramach samej Rosji – na wschód od Uralu rozpościera się Syberia (i Daleki Wschód), na zachód od Uralu – europejska część kraju. Wyrażenie *сибирский камень* świadczy o przesunięciu granic Syberii na „mentalnej mapie świata” na zachód, przez włączanie do jej terytorium także pasma gór uralskich.

Znajdujące liczne potwierdzenia w słownikach języka rosyjskiego połączenie *сибирская язва* niesie znaczenie: ‘заразная болезнь животных (преимущественно крупного рогатого скота, лошадей, овец), поражающая иногда и людей’ (SSRLJ: 758; por. SRJ EvRaz: 88; BTSRJ Ku: 1182; Dal 4: 184), ‘трудноизлечимая [...]’ (TSRJ Uš 4: 170) i pokazuje, że Syberia •jest miejscem pochodzenia chorób. Nazwę tę w dorewolucyjnej Rosji nadano chorobie ze względu na jej szerokie rozprzestrzenienie się właśnie

¹² To połączenie (w odmiennym zapisie ortograficznym) wspomina Iwan A. Chajdukow w szkicach *Не столь отдаленные места Сибири* (opublikowanych w czasopiśmie „Отечественные записки” 1875, nr 7): „Вот и немшюная Сибирь тебе!” (cyt. za: Domanskij 2003: 86). W uwagach do tekstu autor szkiców podaje inną motywację powstania określenia Syberii, jak wyjaśnia „Не мшюная – холодная, не покрыта мхом – не мшюная. Не утыканное мхом строение – холодно. Сибирский холод именно и дал повод сравнивать Сибирь с немшюным домом, т.е. холодным...” (cyt. za: ibidem).

na Syberii. Potocznym wariantem medycznego terminu, odnoszącym się do tej zakaźnej choroby – węglika, jest wyraz *сибирка* (Dal 4: 184; TSRJ Uš 4: 170; SRJ EvRaz: 88; B TSRJ Ku: 1182; EfNSRJ).

Inne zestawienia notowane w opracowaniach leksykograficznych uwydatniają bytowy aspekt Syberii. Są nazwami dań, które świadczą o istnieniu •kulinarnej tradycji tego regionu: *сибирские пельмени* (B TSRJ Ku: 1182), *сибиряцкие щи* ‘густые щи с овощами и крупой’ (SRNG 37: 267). Wyrażenie *по-сибирски гостеприимны* (B TSRJ Ku: 1182) odnosi się natomiast do pozytywnie wartościowanej cechy wyjątkowej gościnności Sybiraków, wyrażanej serdecznością, hojnością i szczodrością.

Połączenie *палеосибирские языки*, funkcjonujące jako termin językoznawczy, bliskoznaczny do terminu *палеоазиатские языки*, jest umowną nazwą niespokrewnionych genetycznie grup języków rdzennych narodów północnej i północno-wschodniej Syberii (TSRJ Šv: 608). Odwołuje się ono do aspektu kulturowego i zwraca uwagę na •różnicowanie językowe Syberii.

Gwarowe zestawienie *сибирский праздник* oznaczające ‘день покорения Сибири Ермаком – 26 октября’ (SRNG 37: 266) eksponuje aspekt historyczno-polityczny, utrwała fakt, że Syberia została przyłączona do Rosji na drodze podboju i stała się jej częścią. Ponadto implikuje sąd, że Syberia •ma swoją historię.

Wyrażenia i zwroty frazeologiczne. SNF oraz TSRSlen odnotowują frazeologizm: *лучше маленький Ташкент, чем большая(ой) Сибирь*, który objaśniany jest następująco: ‘Лучше довольствоваться малым, но достаточным по своим качествам, характеристикам, чем соблазняться мнимыми преимуществами чего-то большего’ (SNF: 104), ‘шутл. о предпочтении чего-либо чему-либо; лучше меньше, да лучше’ (TSRSlen: 206). Taszkient w analizowanym wyrażeniu występuje jako reprezentant małego terytorium, które łatwo zagospodarować i podporządkować oraz zarządzać nim, w przeciwieństwie do ogromnego, rozległego terytorium Syberii – nad którą trudno roztoczyć pełną kontrolę, którą trudno kierować. Należy w tym miejscu wyjaśnić, że w czasie istnienia ZSRR Taszkient pełnił funkcję centrum przemysłowo-kulturalnego. Do Taszkientu w ramach ewakuacji w okresie Wielkiej Wojny Ojczyźnianej przeniesiono z innych regionów ok. 100 przedsiębiorstw produkcyjnych, ewakuowano setki tysięcy ludzi różnych narodowości, wśród nich pokaźny procent stanowili naukowcy m.in. z Moskwy, Leningradu, Mińska, Kijowa, działacze kultury i sztuki, którzy pracowali w przeniesionych tutaj centrach naukowych (w samym Taszkencie rozlokowanych ich było aż 25), organizacjach kulturalnych i oświatowych (por. Chanova 2011). Frazeologizm zbudowany na antytezie, w którym Syberia przeciwstawiana jest Taszkientowi, ujawnia aspekt

bytowy oraz negatywne wartościowanie Syberii jako krainy •mało rozwiniętej, •niezagospodarowanej, •trudnej w eksploatacji, w świetle przytoczonych faktów również zacofanej.

W ruszczyźnie gwarowej wobec człowieka zdolnego do najbardziej ryzykownych czynów stosowane jest wyrażenie *Сибири кусок*: ‘об отчаянном, способном на самый рискованный поступок человеке’ (SRNG 37: 266). Implikuje ono sąd, że cała Syberia jest •krajną ryzykowną i niebezpieczną, która, aby w niej przetrwać, wymaga od człowieka wyżej wymienionych cech. Do negatywnie postrzeganych cech człowieka odwołuje się także sfrazeologizowane gwarowe wyrażenie *сибирская верёвка* ‘бранно: негодяй, мерзавец’ (SRNG 37: 266).

Sfrazologizowany zwrot *пахнет Сибирью* w znaczeniu ‘угрожает тюрьмой, каторгой, высылкой на поселение’ (Otin: 311) utrwala kojarzenie Syberii z miejscem odbywania różnego rodzaju kar.

W języku rosyjskim silnie utwalony jest frazeologizm *сибирское здоровье* ‘очень крепкое’ (BTSRJ Ku: 1182) i często powielane w życzeniach lub wygłaszanych toastach wyrażenie *сибирское долголетие* (ŽR: 57). Wyrażenia te językowo oddają kojarzenie Sybiraków z •dobrym zdrowiem, prawdziwą siłą, odpornością, wytrzymałością i w konsekwencji •długowiecznością.

Frazeologizm *сибирский валенок* odnosi się do wątej kondycji umysłowej człowieka. Objasnienia notowane w słownikach wskazują, że zarówno w języku potocznym (pospolicie, ironicznie lub lekceważąco), jak i w żargonie przestępczym akcentuje on negatywnie ocenianą ludzką głupotę i ograniczenie: ‘о глупом, недалёком человеке’ (BSRP: 609; SLBTŽ: 222) oraz konotuje naiwność i prostoduszność: ‘о наивном, простодушном человеке’ (BSRP: 609; SLBTŽ: 222). W slangu mówi się tak o człowieku prowincjonalnym, prostackim, niekulturalnym: ‘грубый, простой, провинциального вида, некультурный человек’ (TSRSlen: 56). BSRNS Walerija Mokijenki i Tatiany Nikitiny oraz RČFS Ludmiły Stiepanowej notują sfrazeologizowane porównania bazujące na przywołanym powyżej wyrażeniu: *как сибирский валенок*, funkcjonujące w znaczeniach: 1. ‘о глупом, неумном и невежественном человеке’, 2. ‘о мягком, уступчивом, покладистом человеке, характере человека’ (BSRNS: 81) oraz *тупой как сибирский валенок* (BSRNS: 81; RČFS: 59) definiowane następująco: ‘об умственно ограниченном, несообразительном человеке’ (BSRNS: 81), ‘об очень глупом, непонятливом человеке’ (RČFS: 59). Porównania zatem również akcentują głupotę człowieka, jego umysłową ociężałość, ale także brak wykształcenia i ustepliwość. Głupota człowieka potwierdzana jest też w wyrażeniu

porównawczym: *глуп, как сибирский туес (бурак*¹³) (DalPos) ‘о очень глупом, тупом человеке’ (BSRNS: 611). W świetle materiału językowego, prezentowanego w niniejszym akapicie, części mieszkańcom Syberii przypisuje się: ●głupotę, ●prostactwo, ●naiwność, ●ograniczenie, ●prostoduszność, ●ustępliwość ●brak wykształcenia.

W słownictwie ruszczyzny gwarowej obecne jest s frazeologizowane wyrażenie *сибирский разговор*, którego nieodłączny atrybut stanowią cedrowe orzeszki: ‘шутливое название щелканья, лузгания кедровых орехов, которое у сибиряков часто сопровождало беседу или вовсе заменяло ее: собеседники как бы „перещелкивались” между собой, коротая досуг’ (SRNG 37: 266). Odnosi się ono do rozpowszechnionego na Syberii zwyczaju łuskania orzechów, dodatkowo charakteryzuje mieszkańców Syberii – świadczy o tym, że ●są małowówni.

W gwarach ludów Syberii funkcjonują wyrażenia odnoszące się do rdzennych mieszkańców Syberii: *вечный (головной) сибиряк* ‘сибирский старожил’ (SRGS: 296), *уродные сибиряки* ‘то же, что головные сибиряки’ (SRNG 37: 267), *жить в сибиряках* ‘быть коренным сибиряком’ (BSRP: 609). Ujawniają one potrzebę odróżnienia rdzennych mieszkańców Syberii od ludności napływowej (wpisują się w funkcjonującą na poziomie języka opozycję miejscowy–przybysz) oraz potrzebę Sybiraków ●podkreślenia swojej tożsamości regionalnej.

Dane systemowe, za których źródło posłużyły rosyjskie opracowania leksykograficzne XIX–XXI wieku, pozwalają na wydobycie ustabilizowanego zespołu 30 cech, które współtworzą strukturę semantyczną *Сибирь*.

Syntetyczna definicja kognitywna. *Сибирь* widziana przez pryzmat danych systemowych języka rosyjskiego to:

[KATEGORIA] [1] terytorium,

[CZEŚĆ CZEGO] [2] część większej całości (Rosji).

[OPOZYCJA] [3] Jest odróżniana od europejskiej części Rosji, a nawet jej przeciwstawiana.

[LOKALIZACJA] Twierdzi się, że [4] leży w Azji, na północy, w granicach: od gór Ural do (pasm górskich) wybrzeża Oceanu Spokojnego, [5] w miejscu oddalonym, odległym od centrum kraju (Rosji), [6] trudno dostępnym,

[CECHY NIEZWIĄZANE Z WYGLĄDEM] [7] pozostaje w zależności (w aspekcie politycznym) z Rosją i (w aspekcie geograficznym) z Azją, [8] ma swoją historię, [9] jest zróżnicowana językowo, [10] wyróżnia się surowym klimatem (zimną jest tam mroźno, a podczas krótkiego lata – upalnie).

¹³ Naczynie wykonane z kory brzozonej o cylindrycznym kształcie, por.: *туес* ‘бурак, бурачек, берестяная кубышка, с тугою крышкой и со скобкой или дужкой в ней’ (Dal 4: 452), *бурак* ‘туес, берестянка, берестовый стоячок с крышкой’ (Dal 1: 144).

[ROZMIAR] Mówi się, że [11] jest ogromna,

[CECHY ZWIĄZANE Z WYGLĄDEM] [12] ma wyjątkowy krajobraz, który współtworzą: [12a] step, [12b] bagna, [12c] rzeki i [12d] góry.

[LOKALIZATOR] Syberię wyróżnia [13] charakterystyczna przyroda, którą tworzą aklimatyzowane gatunki: [13a] roślin i [13b] zwierząt, w tym [13c] zwierzęta futerkowe (których futra są przedmiotem handlu). Na Syberii [14] zlokalizowane są bogactwa mineralne, [15] jest miejscem pochodzenia chorób.

[WARUNKI BYTOWE] Uważa się, że [16] cechują ją trudne warunki życiowe, [17] jest słabo zagospodarowana, [18] trudna w eksploatacji, [19] jest na niskim poziomie cywilizacyjnym, wręcz zacofana. [20] Jest miejscem pracy zarobkowej. [21] Ma kulinarne tradycje (np. *сибирские пельмени, сибиряцкие щи*).

[FUNKCJA] [22] Była miejscem odbywania różnego rodzaju kar: [22a] katorgi, [22b] więzienia, [22c] zsyłki, [22d] osiedlenia. [23] Stanowi cel podróży dla ludzi z europejskiej części Rosji.

[ODCZUCIA I UCZUCIA LUDZI WOBEC SYBERII] Jest kojarzona: [24] z czymś złym, [25] trudnym do zniesienia, [26] niebezpiecznym, [27] z nieszczęściem, [28] cierpieniem, [29] ciężkim życiem.

[MIESZKAŃCY] [30] Syberia jest zamieszkiwana przez Sybiraków (*сибиряки*), którzy: [30a] dzielą się na ludność miejscową [rdzenną] i napływową. Rdzenni Sybiracy [30b] zaznaczają swoją tożsamość regionalną. Pod względem fizycznym są [30c] wytrzymali, [30d] zdrowi, [30e] zahartowani, [30f] żyją długo. W aspekcie społecznym: są [30g] gościnni i [30h] małomówni. W warstwie kulturowej wyróżnia ich to, że [30i] posługują się dialektem, jednak są [30j] niewykształceni i [30k] prostacy; pod względem religijnym [30l] są podzieleni na prawosławnych i staroobrzędowców. Psychologiczny obraz części Sybiraków współtworzą natępujące cechy: są [30m] naiwni, [30n] ustepliwi, [30o] prostoduszni, [30p] głupi, [30r] ograniczeni. [30s] Dawniej część mieszkańców Syberii stanowili katorżnicy, zesłańcy, przymusowi osiedleńcy, przestępcy, stanowiący ludność napływową. Mówi się o nich jako o [30t] aroganckich, [30u] podłych, [30w] okrutnych, [30x] gotowych do popełnienia czynów ryzykownych, nawet przestępstw.

Literatura

- Bartmiński Jerzy, 1988, *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji słowa*, [w:] *Konotacja*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 169–183.
- Bartmiński Jerzy, Niebrzegowska Stanisława, 1998, *Profile a podmiotowa interpretacja świata*, [w:] *Profilowanie w języku i w tekście*, red. Jerzy Bartmiński, Ryszard Tokarski, Lublin, s. 211–224.
- Berezovič Elena L., 2007, *Jazyk i tradiconnaja kul'tura. Ètnolingvističeskie issledovanija*, Moskwa.
- Berezovič Elena L., Krivoščapova Julija A., 2011, *Sibir' v russoj jazykovej tradicii (na inojazyčnom fone)*, [w:] *Prostranstvo i vremja v jazyke i kul'ture*, Moskwa, s. 110–156.
- Bojaršinova Zoja Ja., 1960, *Naselenie Zapadnoj Sibiri do načala russoj kolonizacii*, Tomsk.

- Chanova Irina E., 2011, *Rol' Uzbekistana i Taškenta v sochranenii i priumnoženii naučnogo potenciala i kul'turnogo nasledija SSSR v gody Velikoj Otečestvennoj vojny (1941–1945 gg)*, <http://ia-centr.ru/expert/10175/>, (dostęp: 12.08.2015).
- Chlebda Wojciech, 1997, *Zarys polskiej geografii mentalnej*, „Przegląd Humanistyczny”, nr 3, s. 81–94.
- Chlebda Wojciech, 2008, *Leksykografia w aktach i procesach polskiej autoidentyfikacji narodowej*, [w:] *Tożsamość a język w perspektywie slawistycznej*, red. Stanisław Gajda, Opole, s. 255–274.
- Domanskij Valerij A., 2003, *Recepcija Sibiri v očerkach I. A. Kuščevskogo*, „Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogičeskogo universiteta”, nr 1, s. 86–88.
- Galkina–Fedoruk Evdokija M., 1956, *Slovo i ponjatje*, Moskwa.
- Krivoščapova Julija A., Makarova Anna A., 2010, *Iz materialov k slovarju russkich ottonimičeskich obrazovanij: Sibir' (probnaja stat'ja)*, „Voprosy onomastiki”, nr 2 (9), s. 106–122.
- Statejnov Anatolij P., 2008, *Toponimika Sibiri i Dal'nego Vostoka*, Krasnojarsk.
- Šafárik Pavel, 1844, *Słowiańskie starożytności. Oddział dziejopisny*, cz. 1, tłum. Hieronim Bońkowski, Poznań.
- Ščukin Nikolaj S., 1856, *Geografičeskaja i etnografičeskaja terminologija Vostočnoj Azii*, „Vestnik Imperatorskogo russkogo geografičeskogo obščestva”, nr 17, s. 259–280.

Słowniki

- AnĖS – Anikin Aleksandr E., 2000, *Ėtimologičeskij slovar' russkich dialektov Sibiri. Zaimstvovanija iz ural'skich, altajskich i paleoaziatskich jazykov*, wyd. 2, Moskwa – Novosibirsk.
- BSRNS– Mokienko Valerij M., Nikitina Tat'jana G., 2008, *Bol'šoj slovar' russkich narodnych sravnenij*, Moskwa.
- BSRP – Mokienko Valerij M., Nikitina Tat'jana G., 2007, *Bol'šoj slovar' russkich pogovorok*, Moskwa.
- BSRProz – Val'ter Charri, Mokienko Valerij M., 2007, *Bol'šoj slovar' russkich prozvišč*, Moskwa.
- BTSRJ Ku – Kuznecov Sergej A. (red.), 2000, *Bol'šoj tolkovyj slovar' russkogo jazyka*, Sankt-Peterburg.
- Dal – Dal' Vladimir I., 1880, 1881, 1882, *Tolkovyj slovar' živago velikorusskago jazyka*, t. 1, 2, 4, wyd. 3, Sankt-Peterburg–Moskwa.
- Dal 1909 – Dal' Vladimir I., 1909, *Tolkovyj slovar' živago velikorusskago jazyka*, t. 2, wyd. 3, Sankt-Peterburg – Moskwa.
- DalPos – Dal' Vladimir I., 1862, *Poslovicy russkogo naroda*, <http://www.rodon.org/dvi/prn0.htm>, (dostęp: 14.09.2015).
- EfNSRJ – Efremova Tat'jana F., 2000, *Novyj slovar' russkogo jazyka. Tolkovo-slovoobrazovatel'nyj*, Moskwa, <http://www.efremova.info/>, (dostęp: 14.09.2015).
- KSRJ –Tichonov Aleksandr N. (red.), 2001, *Kompleksnyj slovar' russkogo jazyka*, Moskwa.
- KTS – Nikonov Vladimir A., 1966, *Kratkij toponimičeskij slovar'*, Moskwa.
- Otin – Otin Evgenij S., 2004, *Slovar' konnotativnych sobstvennych iměn*, Doneck.
- OžSRJ – Ožegov Sergej I., 1968, *Slovar' russkogo jazyka*, Moskwa.

- OžŠvTSRJ – Ožegov Sergej I., Švedova Natalija Ju., 1998, *Tolkovij slovar' russkogo jazyka*, wyd. 4, Moskva.
- PosTS – Pospelov Evgenij M., 2002, *Geografičeskie nazvanija mira: Toponimičeskij slovar'*, Moskva.
- PreÈS – Preobraženskij Aleksandr G., 1910–1914, *Ètimologičeskij slovar' russkogo jazyka*, Moskva.
- RČFS – Stěpanova Ludmila I., 2007, *Rusko–český frazeologický slovník*, Olomouc.
- RO – Trubačev Oleg N. (red.), 1994, *Russkaja onomastika i onomastika Rossii. Slovar'*, Moskva.
- SDrevSJ – Starčevskij Al'bert V., 1899, *Slovar' drevnego slavjanskogo jazyka, sostavlennij po Ostromirovu evangeliju*, F. Miklošiču, A. Ch. Vostokovu, Ja. I. Berednikovu i I. S. Kočetovu, Sankt-Peterburg.
- SLBTŽ – Baldaev Dancik S., Belko Vladimir K., Isupov Igor' M., 1992, *Slovar' lagernogo, blatnogo, tjuremnogo žargona*, Moskva.
- SNF – Belko Vladimir K., 2000, *Žgučij glagol: Slovar' narodnoj frazeologii*, Moskva.
- SNTSRJ – Šagalova Ekaterina N., 2011, *Samyj novejšij tolkovij slovar' russkogo jazyka XXI veka*, Moskva.
- SPGN – Levašov Evgenij A., 1986, *Slovar' prilagatel'nych ot geografičeskich nazvanij*, Moskva.
- SRGS – Fedorov Aleksandr I. (red.), 2005, *Slovar' russkich govorov Sibiri*, t. 5, Novosibirsk.
- SRJ EvRaz – Evgen'eva Anastasija P., Razumnikova Galina A. (red.), 1984, *Slovar' russkogo jazyka*, t. 7, Moskva.
- SRJ XI-XVII – Bogatova Galina A. (red.), 2000, *Slovar' russkogo jazyka XI-XVII vv.*, t. 24, Moskva.
- SRNG – Sorokoletov Fëdor P. (red.), 1986, 2003, *Slovar' russkich narodnych govorov*, t. 21, 37, Sankt-Peterburg.
- SSRLJ – Sorokoletov Fëdor P., 1962, *Slovar' sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka*, t. 13, Moskva–Leningrad.
- SUSRJ – Rogožnikova Roza P., Karskaja Tat'jana S., 2008, *Slovar' ustarevšich slov russkogo jazyka (po proizvedenijam russkich pisatelej XVIII–XX vv.)*, wyd. 3, Moskva.
- TSRJ Dm – Dmitriev Dmitrij V. (red.), 2003, *Tolkovij slovar' russkogo jazyka*, Moskva.
- TSRJ Šv – Švedova Natalija Ju. (red.), 2008, *Tolkovij slovar' russkogo jazyka s vključením svedenij o proischoždenii slov*, Moskva.
- TSRJ Uš – Ušakov Dmitrij N. (red.), 1935, 1940, *Tolkovij slovar' russkogo jazyka*, t. 1, 4, Moskva.
- TSRSlen – Elistratov Vladimir S., 2005, *Tolkovij slovar' russkogo slenga, svyše 12 000 slov i vyraženiij, argo, kinemalogos, žargony*, Moskva.
- Vasmer – Vasmer Max, 1987, *Ètimologičeskij slovar' russkogo jazyka*, t. 3, 4, wyd. 2, Moskva.
- ŽR – Beljanin Valerij P., Butenko Irina A., 1994, *Živaja reč'. Slovar' razgovornych vyraženiij*, Moskva.

СИБИРЬ (SIBERIA) IN THE RUSSIAN LANGUAGE SYSTEM

СИБИРЬ belongs to concepts whose position in the Russian lexis, and so in the Russian worldview, is special. As proposed by Jerzy Bartmiński, the study reconstructs the image of СИБИРЬ on the basis of the Russian language system (more precisely, on the basis of dictionaries) and with the use of the cognitive definition. Discussed is the etymology of *Сибирь*, the lexeme's synonyms, opposites, semantic and word-formational derivatives. The analysis is complemented with a survey of fixed expressions and collocations. Thus, the cognitive definition is proposed, consisting of thirty defining features organised into the following facets: category, part, opposition, location, size, appearance, conditions of living, function, feelings, attitudes to Siberia, the region's inhabitants. In various contexts of the usage of *Сибирь* (and its derivatives) the most conspicuous is the negative valuation of Siberia as a place of exile, harsh climate, and unwelcoming living conditions.

KEY WORDS: cognitive definition, Siberia, language system, Russian